دیوار سرخ گرگان دومین دیوار تاریخی جهان

نغمه عقیلی

قزل الان یا مار سرخ و با نامی دیگر «دیوار بزرگ گرگان» طولانی ترین اثر معماری ایران باستان و بعد از دیوار چین دومین دیوار تاریخی قاره آسیا با ۲۰۰ کیلومتر طول، در دشت گرگان و ترکمن صحرا قرار دارد. این دیوار از شرق دریای خزر در خواجه نفس شروع و از شمال آق قلعه و گمیشان گذشته پس از پیمودن شمال گنبد به طرف شمال غرب رفته و در کوه های پیشکمر محو می شود.

در متون تاریخی، دیوار بزرگ گرگان را که حائلی در برابر بیابانگردان آسیای میانه بوده به نامهای سد سکندر، سد انوشیروان، سد فیروز، دیوار دفاعی و... نامیده اند و مطالب گوناگونی در مورد آن بیان داشته اند، برای مثال در کتاب «تاریخ مغول در ایران» آمده: قزل الان سد عظیمی بود که در زمان ساسانیان ساخته شد. الانها مرزداران ساسانی بودند که در مقابل هجوم بیابانگردان آسیای میانه مقاومت می کردند. چنانچه یک بار قبایل هون از رود ولگا گذشته و به الانها هجوم بردند. این سد ۳۰۰ کیلومتر طول داشت و به خاطر بزرگی اش، ترکها به آن قزل الان گفتند.

به همین ترتیب، سیاحان مختلف که از این بنای باستانی دیدن کرده اند هر یک در کتابهای خود اطلاعاتی از دیوار بر جای گذاشته اند که منبعی مهم در زمینه مطالعات امروزی دیوار محسوب می شود و باستان شناسان در پژوهش این اثر باستانی با پالایش اطلاعات صحیح این منابع از آنها کمک می برند.

اما نخستین پژوهش باستان شناسی دیوار گرگان در دوره معاصر توسط «ژاک دمورگان» فرانسوی درست در ۱۰۰ سال پیش صورت گرفت که قسمتی از مسیر دیوار را روی نقشه ترسیم نمود. بعد از او باستان شناس فرانسوی «آرن» در سال ۱۳۱۲ خورشیدی بخشی از دیوار گرگان را به صورت پیمایشی، شناسایی و معرفی کرد.

در سال ۱۳۱۶ خورشیدی «اریک اشمیت» آمریکایی با پرواز بر فراز منطقه، خط قرمز رنگی را در زمین مشاهده کرد که با پیچ و تاب از دریا به سمت کوه های پیشکمر در شرق استان ادامه یافته است. او با دیدن این منظره عجیب این پرواز را بار دیگر تکرار کرد و باتهیه عکس های هوایی گام مهمی در شناسایی دیوار برداشت.

بعد از آن دکتر «محمد یوسف کیانی» در سال ۱۳۵۰ با پرواز مجدد بر روی دیوار موفق به برداشتن عکس های جالب توجهی از دیوار شد و طول دیوار را ۱۷۵۱ کیلومتر با ۳۲ قطعه وابسته شناسایی کرد. پس از این مطالعات جدید شروع و تا سال ۱۳۵۷ توسط باستان شناسان ایرانی ادامه یافت. اما بعد از آن پژوهش بر روی دیوار اثر باستانی تا تشکیل استان گلستان یعنی سال ۱۳۷۸ متوقف ماند.

در سال ۱۳۷۸ با شروع ساخت سد گلستان بخشی از مسیر دیوار در محدوده کانال آبیاری و زهکشی سد قرار گرفت و بنا به ضرورت حفظ دیوار در پناه قانون، این اثر ارزشمند به شماره ۲۳۴۵ فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسید و آب سد نیز از طریق دونقب از زیر دیوار رد شد.

بعد از آن در سال ۱۳۸۱ ، دیوار در شش فصل کاوش شد که اطلاعات فراوانی از آن به دست آمد. به طوری که هم اکنون باستان شناسان طول دیوار را ۲۰۰ کیلومتر می دانند. از آنجایی که در برخی از متون قدیمی این دیوار تا مرو ادامه داشته، باستان شناسان احتمال می دهند طول دیوار بیشتر از ۲۰۰ کیلومتر باشد که در کاوش های آینده به جواب آن خواهند رسید.

همچنین تا قبل از این تخمین زده می شد که این دیوار مربوط به دوره اشکانیان باشد اما بر طبق آخرین نمونه های آزمایش شده در آزمایشگاه های معتبر این دیوار متعلق به دوره ساسانی است.

دیوار سرخ گرگان در طول یکی دیده می شود

دیوار بزرگ گرگان در مناطق کوهستانی ۲ و در دشت ۱۰ متر عرض داشته و آجرهای بزرگ آن تا ابعاد ۴۱ در ۴۱ و قطر ۱۰ سانت در دهها کوره آجرپزی پخت می شده است. بسته به خاک منطقه ای که آجرپخته می شد رنگ آن از نخودی تا قرمز فرق می کند. خندقی ۳۰ متری هم در جلوی دیوار کنده شده که آب از طریق این خندق به دشت ها و کوره های مسیر می رسید.

از ارتفاعات پیشکمر تا روستای زاو در پارک ملی گلستان که ۳۵ کیلومتر است بخش هایی از دیوار سالم تر مانده و با حفاری در چند نقطه خوشبختانه بقایای دیوار از زیر خاک بیرون آمده است.

در کاوش هایی که تاکنون انجام شده ۲ هزار متر مربع از دیوار حفاری گردیده که در پی آن یک آتشگاه و استراحتگاه سربازان که فضای وابسته به دیوار بوده، کشف شده است. همچنین ۲ قلعه از حدود ۳۸ قلعه تخمین زده در طول دیوار کاوش شده که به نظر محل سکونت سربازان بوده است. قلاع از ابعاد ۱۲۰ در ۱۲۰ متر شروع و بزرگترین آن به ۲۴۰ در ۳۰۰ متر مربع می رسد.

سرپرست پایگاه میراث فرهنگی دیوار بزرگ گرگان در مورد بازسازی این بنا اظهار داشت: منابع مکتوب قوی جهت بازسازی آن نداریم. از این رو تاکنون بازسازی کامل قسمتی از دیوار امکانپذیر نبوده است. امیدواریم با کاوش های آینده اطلاعات خود را بیشتر کنیم و در این صورت با به دست آمدن اطلاعات بیشتر ممکن است بتوانیم قسمتی از مسیر دیوار را بازسازی کنیم.

«حمید عمرانی راوندی» ادامه مطالعات باستان شناسی، مردم شناسی، زمین باستان شناسی، معماری، شهرسازی و آزمایشگاهی را ازجمله اقدامات مهم پایگاه دیوار بزرگ گرگان دانست و گفت: اکنون برای حفاظت دیوار در قسمت هایی از آن در دوطرف دیوار میله گذاری انجام شده تا حریم دیوار حفظ و از تخریب آن جلوگیری شود.

به گفته وی، راندن خودروها بر روی آجرهای ریخته شده دیوار در سطح مزارع به عنوان جاده بین مزارع، استفاده برخی از اهالی روستاها و شهرهای اطراف از آجرهای باقیمانده دیوار برای ساخت و ساز و رعایت نکردن حریم دیوار از سوی مردم و ارگان های دولتی ضرر فراوانی در سال های اخیر به دیوار وارد آورده است.

این باستان شناس در ادامه خواستار همکاری مردم و مسئولان استان نسبت به حفظ آثار باستانی منطقه شد و از آنها خواست هنگام ساخت و ساز و کشاورزی در مناطق نزدیک دیوار و آثار باستانی استان توجه بیشتری داشته باشند.

وی با اشاره به اینکه طبق گزارشات مردمی نمونه هایی از آجرهای دیوار، نزدیک سواحل دریای خزر و در داخل خلیج گرگان دیده شده است افزود: در فصل آینده کاوش قصد داریم باستان شناسی زیر آب دریای خزر را با کمک غواصان انجام دهیم تا آثار معماری احتمالی مدفون شده دیوار گرگان را در زیر آب به دست آوریم. گفتنی است دیوار «تمیشه» دیوار دیگری در جنوب دیوار بزرگ گرگان است که قسمت شمالی آن در خلیج گرگان وجود دارد و احتمال اینکه دیوار بزرگ گرگان و تمیشه زمانی یک دیوار بوده است، در آینده و با کاوش بیشتر باستان شناسان در دریای خزر روشن خواهد شد.

کاروانسراها، نماد هنر، معماری اصیل و تجارت

علیرضا چرخابی

شاید در همه کتاب هایی که درباره تاریخ و جغرافیای ایران نوشته شده و در همه سفرنامه های جهانگردان، از توجه ایرانیان به راه و ساختمان های پیوسته به آن و همچنین راهداری و پست منظم از روزگاران بسیار کهن بسیار سخن رفته باشد.

وجود واژه هایی چون «ساباط» و «برید» در زبان های زنده جهان که از گویش های ایرانی گرفته شده بیان کننده این نظر است که پهناوری سرزمین و دوری شهرها و آبادی های ایران و کشورهای همسایه، ایرانی را ناچار کرده است که راه هایی امن داشته باشد و منزل به منزل و آبادی به آبادی آسایشگاه بسازد و برای آن که کاروان ها در بیابان راه خود را بیابند، برج ها برافرازد که از دور مانند برج دریایی، رهسپاران را راهنمایی کند. هنر ایرانی و صناعت ایرانیان از دوره باستان تاکنون نشان دهنده و نمایانگر ذوق و سلیقه آن هاست، تا آنجا که توانسته اند در بین مسیرها، جاده ها و بین شهرها از خود آثاری به جا بگذارند که همگی نشان از تمدن والای آنهاست. یکی از کارهای عام المنفعه، ساخت کاروانسرا بود که به طور در منظم همه راه های اصلی و مهم برای استراحت کاروانیان به صورت آبرومندی بنا می شد. به طوری که از مفهوم کاروانسرا استنباط می شود، وجود این بناها مرحله پیشرفته ای از زندگی را مجسم کرده، در واقع شاهرگ حیات اقتصادی و بازرگانی هر دوره را تشکیل می داد. فاصله زیاد بین مراکز تجاری، مداخله عوارض طبیعی، محیط وحشی، بیابان، خطرهای جنگ های داخلی متعدد و در بسیاری اعصار دسته های اشرار کاملاً سازمان یافته، صرف نظر از تهدید دائمی چادرنشینان و انواع غارتگران، همگی وجود جایگاه های امن را برای تأمین استراحت کاروان ها و سایر مسافران ایجاب می کرد تا به سلامت به مقصدشان رهسپار شوند. حتی در عصر هخامنشیان منزلگاهی تأسیس شده بود که ساکنانش در صورت لزوم در برابر دشمنان به دفاع می پرداختند. کاروانسرا نماد کاملی از معماری ایرانی بود. در هیچ کجا همسویی کارکرد و ساختار را بهتر از این نمی توان مشاهده کرد، زیرا طرح معمولی قلعه یا ارگ خندق و برج و... به آن تعداد مورد نیاز چنان پرخرج بود که اجراشدنی نبود.

طرح رباط و کاروانسرا: رباط و کاروانسرا گاهی بسیار ساده و منحصر به حیاط دور بسته است که حوض یا پایابی در وسط دارد و آخور ستوران در زیر سکو و ایوان پیشخوان اتاق ها یا کنار صفه های بیرون است و در نقاط سردسیر به جای حیاط، گنبدخانه ای در میان دارد و گاه علاوه بر اتاق و ایوان و حیاط دارای باره بند، انبار، بازار، بالاخانه، برج و غلافخانه است. در دالان کاروانسراهای مجلل و باشکوه چند حجره آراسته برای پذیرایی از مسافران نامدار و سرشناس ساخته شده و گاهی در بالای سردر، چند اتاق خوش منظر و مجلل دارد. درباره بند و اصطبل کاروانسرا، صفه ها و تخته گاه هایی برای ستوربانان ساخته شده و در مدخل اصطبل اتاق هایی پاکیزه است که از یک طرف به حیاط کاروانسرا و از سوی دیگر از میان رخنه و روزنی درون باره بند را می نگرد و به نظر می آید که این اتاق ها به سران و یا به اصطلاح «چاروادارها» اختصاص داشته است.

انواع کاروانسراها از نظر طرح و نقشه: از آنجایی که ساخت کاروانسراهای ایران به طور گسترده از دوره صفویه شروع شده، لازم است در تقسیم آن به همه عوامل از وضع آب و هوایی گرفته تا شیوه معماری منطقه توجه کرد. در درجه اول کاروانسراهای ایرانی را می توان به گروه های زیر تقسیم بندی کرد:

الف - کاروانسراهای کاملاً پوشیده کوهستانی: این نوع کاروانسراها از توقفگاه های کوچک کنار راه ها تا ساختمان های سلطنتی زمان شاه عباس را شامل می شود. نمونه ساده این نوع کاروانسراها عبارتند از اتاق های گنبددار مرکزی با یک ردیف اتاق گنبددار با تعدادی اصطبل در همان ردیف. بیشتر کاروانسراهای کوهستانی دارای اجاق های متعدد یا بخاری دیواری در داخل اتاق ها هستند. همچنین این نوع کاروانسراها از هر طرف بسته و پوشیده بوده، به راحتی می توان جلوی بادهای مداوم و برف های زمستانی و تگرگ های بهاری و پائیزی را گرفت و کاروانیان از اینگونه آسیب ها در امان بوده اند. از نمونه های جالب این گروه کاروانسراها، می توان کاروانسرای «شبلی» در آذربایجان و کاروانسرای «گدوک» در جاده فیروزآباد را نام برد.

کاروانسراهای کرانه خلیج فارس: به علت اوضاع اقلیمی و جغرافیایی کرانه های خلیج فارس، کاروانسراهای این منطقه معماری ویژه ای دارند. این کاروانسراها به طور عام حیاط مرکزی نداشته و شامل بنایی چهارگوش با اتاق مرکزی صلیبی شکل و اتاق های جانبی با یک سکوی سنگی دور تا دور ساختمان ساخته شده و همه اتاق ها به خارج بنا راه دارند تا بادهای خنک ساحلی را به ساختمان برسانند. تنوع این کاروانسراها از نظر معماری نیز حائز اهمیت است. از نمونه های جالب این گروه می توان به کاروانسرای «قلعه پهلو» در غرب جاده بندرعباس اشاره کرد.

ج - کاروانسراهای حیاط دار مرکز ایران: بهترین، مهمترین و زیباترین کاروانسراهای ایران در این گروه قرار دارند. این گروه از کاروانسراها نیز از نظر معماری به گونه های زیر تقسیم می شوند. کاروانسرای مدور: تعداد کمی از کاروانسراهای ایران با نقشه مدور بنا شده است. این نوع کاروانسراها بسیار جالب توجه و از نظر معماری حایز اهمیت فراوان است. در حال حاضر فقط دو نمونه «رباط رکن الدین» در جاده یزد ـ کرمان و کاروانسرای «زینه بین» کاشان و نطنز از این گروه شناخته شده اند.

کاروانسراهای حیاط دار چند ضلعی: این گروه از کاروانسراها به شکل چند ضلعی (اغلب ۸ ضلعی) و همانند کاروانسراهای مدور دوره ای است که در معماری کاروانسراها پیشرفت قابل ملاحظه ای به وجود آمده.

از نظر تعداد، کاروانسراهای چند ضلعی نیز همانند کاروانسراهای مدور، اندک و فقط نمونه های نادری از آنها در سراسر ایران باقی مانده است. زیباترین نمونه این گروه کاروانسرای امین آباد، خان خوره، چهارآباده و ده بید جاده اصفهان ـ شیراز است که به شکل هشت ضلعی و در دوره صفویه ساخته شده و نشان دهنده شیوه معماری اصفهانی است. کاروانسراهای چندضلعی از داخل و خارج قرینه، ولی کاروانسراهای مدور از خارج دایره شکل و در داخل چند ضلعی است.

کاروانسراهای دو ایوانی: تعدادی از کاروانسراهای ایرانی را همانند مساجد و مدارس و سایر بناهای مذهبی به شکل مربع یا مستطیل ساخته اند. به طور عام ایوان های این کاروانسراها یکی در مدخل ورودی و دیگری روبروی آن قرار دارد. از نمونه های باقی مانده این کاروانسراها می توان کاروانسرای چاه خوشاب و دوکوهک را نام برد.

کاروانسراها با تالار ستوندار: تعدای از کاروانسراهای ایوان با تالار ستوندار بنا شده و از آنها اغلب برای اصطبل استفاده شده است. نمونه ای از این کاروانسراها عبارتند از کاروانسرای عسکرآباد بین جاده تهران ـ قم و کاروانسرای خاتون آباد در کیلومتر ۲۵ جاده تهران ـ گرمسار.

کاروانسرای چهار ایوانی: احداث بناهای چهار ایوانی حیاط مرکزی، سابقه طولانی در معماری ایران داشته است که نمونه آن را می توان در دوره اشکانی (کاخ آشور) ملاحظه کرد و در ادوار اسلامی از طرح چهار ایوانی برای بنیاد بناهای مذهبی و غیرمذهبی مانند مدارس، مساجد، مقبره ها و کاروانسراها استفاده شده و تقریباً این طرح، نقشه ثابتی برای احداث این گونه بناها شد. بخصوص از دوره سلجوقی به بعد کاروانسراهای بسیار با طرح چهار ایوان ساخته شد که آثار آن در تمامی ایران پراکنده شده است. گرچه گروه کاروانسراهای چهار ایوانی به شکل مربع یا مستطیل بنا شده و از نظر نقشه به هم شباهت دارند، ولی در جزئیات مانند شکل داخل و خارج دروازه های ورودی، برج ها و ترتیب قرار گرفتن اصطبل ها، دارای ویژگی های متفاوتی هستند.

کاروانسراهای متفرقه: این گروه، کاروانسراهایی هستند که نقشه و معماری آن با آنچه که در گروه های پنجگانه به طور خلاصه بررسی شد، شباهتی ندارد. دلایل مختلفی چون سلیقه و ذوق معمار، نفوذ معماری خارجی و موقعیت جغرافیایی در ساخت این گونه کاروانسراها نقش داشته است. برای مثال از کاروانسرای سبزوار می توان نام برد که شبیه کاروانسراهایی است که در بین النهرین ساخته شده است و نمونه دیگر، کاروانسرای شاه عباس جلفای آذربایجان است که آن را مسجدی به نام خواجه نظر ساخته است. تمام آنچه که از گذشتگان ما به جا مانده همگی نشانه تمدن و فرهنگ غنی گذشتگان ماست که با فکر و تدبیر خود و با در نظر گرفتن همه موارد در طول زندگی و سفر، برای خود امکاناتی فراهم کرده اند که تاکنون نیز کاربرد داشته و دارند. امید است با حفظ این سرمایه های ملی و صیانت از آنها بتوانیم میراث داران خوبی برای آنها باشیم و وجود این اماکن را سند فرهنگی و افتخار معماری خود بدانیم.

ایران در ایران

دژ اسدخان؛ نگین دشت مخملی

مجتبی گهستونی

در دشت ۲ هزار و ۵۰۰ کیلومتر مربعی «اندیکا» ی خوزستان، در دامنه کوه زاگرس، دژی بنا شده است که آن را «دژ ملکون» یا «اسدخان» می نامند. دژی که سابقه آن به پیش از اسلام بازمی گردد. بنایی از سنگ و گچ به وسعت ۲۰۰ هکتار که بر فراز کوهی بنا شده است.

این بنای نیمه مخروبه که در دو طبقه ساخته شده در ۵ کیلومتری «نبه وار» در مرز اندیکا و لالی است. دشت لالی و اندیکا چنان رؤیایی است که چشم هر انسانی را خیره می کند. آگاهی از این منطقه تاریخ چند هزار ساله ای را زنده می کند که پر است از حوادث مختلف از دوران های کهن این مرز و بوم.

در دژ بنا شده بر این کوه عظیم، اتابکان نیز حکومت کرده اند. پس از انقراض حکومت اتابکان، خانواده ای از قوم آسترکی بختیاری مقر و حکومت خود را به «نبه وار» منتقل کرد که از این دژ ۶ کیلومتر فاصله داشت. در دوران قاجار نیز سردار اسدخان بهداروند نیز صاحب این دژ می شود. تصاحب این دژ از سوی اسدخان به دوره ای برمی گردد که ژنرال گاردان فرانسوی در دوران حکومت آقامحمدخان قاجار به ایران آمد تا کارخانه های توپ جنگی را فعال کند. او به آقامحمدخان قاجار می گوید که برای فعالیت این کارخانه ها نیاز به زغال است. به همین دلیل آقامحمدخان به اسدخان دستور می دهد زغال موردنیاز را از مناطق سرسبز بختیاری در خوزستان تهیه کند، اما اسدخان که خود را فرد مستقلی قلمداد می کرد از فرمان شاه قاجار سرپیچی می کند و در نهایت مورد تعقیب قرار می گیرد و به اجبار خود، خانواده و سربازانش به این دژ پناه می برند.

آقامحمدخان قاجار سپس به «محمدعلی میرزا دولتشاه» که حاکم وقت شوشتر بود دستور می دهد که اسدخان را دستگیر کند. محمدعلی میرزا وقتی با سربازان خود به سمت این دژ می رود، متوجه می شود که دژ روی کوه عظیمی بنا شده است که هیچ راه نفوذی برای ورود به این قلعه وجود ندارد. حضور چند ماهه حاکم وقت شوشتر در پای کوه برای دستگیری اسدخان تأثیری نداشته، در نهایت تصمیم می گیرد که به تنهایی به درون قلعه برود. اسدخان و «محمدعلی میرزا دولتشاه» در پای «سنگ مذاکره»، که هم اکنون اثر آن در درون قلعه موجود است، به پای مذاکره می نشینند. اسدخان در نهایت به میل خود با علی میرزا همراه می شود تا راهی مرکز شوند. به همین دلیل حاکم شوشتر به اسدخان قول می دهد که او را نکشند و این در حالی است که آقامحمدخان قاجار اصرار به مرگ اسدخان دارد. او به نگهبانان دستور می دهد تا چاله ای برای اسدخان حفر و او را زنده به گور کنند. اسدخان در حالی که شاهد کندن گور خود است متوجه می شود که دو نگهبان توان کافی برای کندن چاله ندارند. در عین اسارت به طرف دو نگهبان می رود و با تمام توان، شروع به کندن چاله می کند. آقامحمدخان قاجار از او سؤال می کند که تو چه کار می کنی و اسدخان به او می گوید قبرم را می کنم. شاه که شجاعت وی را می بیند از کشتن او صرف نظر می کند و دستور می دهد تا او را تحت الحفظ به شوشتر بفرستند. در میان راه و در کرمانشاه محمدعلی میرزا مریض می شود و او به اسدخان توصیه می کند که فرار کند. اسدخان نیز تصمیم می گیرد به سمت قلعه خود حرکت کند. او در پای کوه متوجه می شود که «داود» پسر برادرش دژ را به تسخیر درآورده و راضی به پس دادن آن نیست و در نهایت تا زمان مرگ خود در شیراز می ماند. بعدها جعفرقلی خان پسر اسدخان بر داود غلبه می کند و دوباره دژ را به تسخیر خانواده خود درمی آورد.

در سراشیبی این کوه، اتاقکی برای نگهبان وجود دارد که نگهبانان تمام منطقه را زیرنظر داشته اند. دژ اسدخان دارای دو آب انبار بوده است. گفته می شود که دو بنای دیگر به نام های «دژ دختر» و «قلعه میدان» شبیه به این دژ در لالی وجود دارند. در حال حاضر متأسفانه به دلیل نبود راه ارتباطی، فقط یک خانواده، که احشام خود را در این بنا نگهداری می کنند، در این منطقه سکونت دارد.

به گمان نگارنده در برخورد اول با این بنا ـ که ویژگی های ارزنده ای دارد ـ به یاد قلعه بابک در کلیبر آذربایجان شرقی می افتی.

هم اکنون از قلعه بابک جز چند دیوار، بنایی باقی نمانده است، اما دژ اسدخان فقط طبقه دوم خود را از دست داده و با اندکی ترمیم، پس از ثبت در فهرست آثار میراث فرهنگی خوزستان ممکن است هم یک جاذبه توریستی و هم اقامتگاهی برای گردشگران ایرانی و خارجی باشد. مراد سعیدی پور از مسئولان محلی و پژوهشگران تاریخی معتقد است که ایجاد یک راه ارتباطی مناسب علاوه بر بهره مندی از چشم انداز این دژ که دارای اتاق ها، دالان ها و... است، به رونق منطقه نیز می افزاید.